

Diyora QORAQO'ZIYEVA,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:diyoraotajonova17@gmail.ru

ADCHTI dotsenti, f.f.n N.Pazilova taqrizi asosida

MALE AND FEMALE IMAGES IN ZOOMORPHIC PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

This article discusses the issues of phraseology research in world linguistics and explores the gender characteristics of phraseological units in the English and Uzbek languages. Additionally, it reveals aspects of how the male image is expressed in zoomorphic phraseological units of the compared languages.

Key words: phraseological unit, gender, male image, term, semantics, component, seme.

МУЖСКИЕ И ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В ЗООМОРФНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация

В данной статье обсуждаются вопросы исследования фразеологизмов в мировой лингвистике, рассматриваются гендерные особенности фразеологических единиц в английском и узбекском языках. Также раскрываются аспекты выражения мужского образа в зооморфных фразеологических единицах сопоставляемых языков.

Ключевые слова: фразеологическая единица, гендер, мужской образ, термин, семантика, компонент, сема.

ZOOMORF FRAZEOLGIK BIRLIKLARDA ERKAK VA AYOL OBRAZI

Annotatsiya

Ushbu maqolada dunyo tilshunosligida frazeologizmlar tadqiqi masalalari muhokama qilingan bo'lib, ingliz va o'zbek tillarda frazeologik birliklarning gender xususiyatlari ilgari surilgan. Shuningdek, chog'ishtirilayotgan tillar zoomorf frazeologik birliklarida erkak obrazining ifodalanish jihatlarini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, gender, erkak obrazi, termin, semantika, komponent, sema.

Kirish. Frazeologik birliklar til egasi bo'lgan xalqning ma'naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, yashash tarzi, o'tmishi, intilishi, voqelikka munosabati bilan uzviy bog'liqdir [1]. Jahon tilshunosligida frazeologik birliklar o'rganish bo'yicha katta ishlar amalga oshirilgan. Frazeologik birliklar kelib chiqishi jihatidan juda qadimiy bo'lsa-da, frazeologiya fani tarixi qariyb ikki asrni o'z ichiga oladi [2].

Adabiyotlar tahlili. Mustaqillik davrida tilimizning frazeologik boyligini to'la qamrab oluvchi turli xil izohli lug'atlar, so'zliklar yaratishga alohida ahamiyat berildi [3]. Masalan, Sh.Rahmatullaevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati", M.Sodiqovning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha barqaror iboralar lug'ati", Mahmud Sattorning "O'zbekning gapi qiziq", B.Yo'ldoshev, K.Bozorboevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati", Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovlarning "Ma'nolar mahzani", Sh.Shomaqsudov, S.Dolimovlarning "Qayroqi so'zlar", N.Mahmudov, D.Xudoyberganovlarning "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati", N.Mahmudov, Yo.Odilovlarning "O'zbek tili enantiosemitik so'zlarining izohli lug'ati" singari leksikografik asarlari shular jumlasidandir [4]. Sh.Almamatova o'zbek tilidagi frazemalarni komponent tahlil qilish muammolariga doir nomzodlik ishini himoya qildi. Bu ishning dastlabki bobi o'zbek tilidagi ot komponentli frazemalarning semantik tahlili masalalarini yoritishga bag'ishlangan. Tadqiqotchi shaxs komponentli frazemalar (ko'ngli joyiga tushdi, jonini fido qilmoq, dimog'i chog' bo'ldi, esi joyiga tushdi kabi), zoonimik komponentli frazemalar (it kunini boshiga solgan, otdan tushsa ham, egardan tushmaydi, ilonday avramoq, ilon qimirlasa bilmoq, buzoqning yugurgani somonxonagacha kabi), somatik komponentli frazemalar (qo'lidan kelmoq, qo'lini ko'tarmoq, ko'z olaytirmoq, ko'ziga issiq ko'rinoq, oyog'ini tirab turib olmoq, oyog'ini tortmoq kabi)ning har birini alohida-alohida semantik jihatdan tahlil qilishga intilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Semasiologiya doim rivojlanib va takomillashibboradi. Bu sohada turli-tuman izlanishlar, ko'pgina yangi tushunchalar va atamalar o'rta tashlandi, ba'zi tushuncha va terminlar qayta izohlandi. Ana

shunday holni leksikaga sistema sifatida yondashuvni ochib beradigan komponent tahlil metodiga doir tushuncha va terminlarda ham ko'ramiz. Masalan, bir qancha izlanishlardan keyin leksik ma'no tarkibidagi semantik komponent uchun "sema" termini tanlandi. U hatto universal termin darajasiga ko'tarildi, leksik ma'noga mansub semantik komponentgina emas, balki leksiksemantik komponentlar ham shu termin bilan nomlanmokda. Komponent tahlil metodidagi bosh masala leksik birlikning lug'aviy ma'nosini semalarga bo'lib o'rganishdir. Leksik birlik semantik strukturasining asosini semalar tashkil qiladi. Semantik komponent tahlil asosida aniqlanganidan keyin ularning stilistik jihatini o'rganish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Stilistik xususiyatlar leksik birlikning semantik tabiatini kengroq ochib beradi, semantik tasnif uchun yordam beradi. Leksik birliklarning o'zaro tizimli munosabatlari ularning lug'aviy ma'nolari asosida mavjud bo'ladi. Masalan, tildagi eng aniq semantik mikrosistemani-sinonimik uyani belgilashda lug'aviy ma'no hal etuvchi rol o'ynaydi. Har bir turkum doirasida leksik birliklar, frazeologik birliklar o'zaro turlicha semantik guruhlariga birlashadi. Bunday semantik guruhlariga birlashish lug'aviy ma'no asosida, aniqlik, lug'aviy ma'no tarkibidagi sema asosida amalga oshadi.

Yu.D.Apreyaning yozishicha: «Lug'aviy birliklarning ko'p bosqichli semantik tasnifida oraliq holatni egallovchi sema ikki tomonlama izoh oladi: yuqori bosqichga nisbatan farqlovchi sema holatida bo'lsa, quyi bosqichga nisbatan integral sema holatida bo'ladi». Demak, «umumiy sema-xususiy sema», «integral sema-farqlovchi sema» tushunchalari semalar ierarxiyasini o'rganish asosida taklif etilgan. Masalan, leksemalar orasida ruhiy holatni bildiruvchi semantik guruh ajratiladi: xursand, shod, xurram, xafa, mayus, xomush, g'amgin, ayg'uli, xazin, asabi, tajang kabi. Xuddi shunday semantik guruh sifat frazeologizmlar orasida ham mavjud: ta'bi xira, ta'bi tirri, dili siyo, bag'ri on, ichi g'ash kabi. «Ruhiy holat» deyishning o'zidan bunday sifatlarining «shaxsga tegishli» belgisini anglash mumkin. Xuddi shu «ruhiy holat»ni rivojlantirsak, «kayfiyat» semasi haqida gapirish mumkin. «Kayfiyat» esa, odatda, emosiya bilan belgilanadi. Organizmning turli-tuman faktorlarga emosional

reaksiyasi ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Shundan kelib chiqib, emosianing "ijobiy-salbiy" semasi ajratiladi. Tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi bosqichida dastlab ikki bir-biriga qarama-qarshi tendensiya – integrasiya va farqlash hodisalari kuzatiladi [6]. Ulardan biri, ya'ni integrasiya turli xil til birliklari orasida umumiy ma'noga qaratilgan. Farqlanish hodisasi esa, til birliklari semantikasiga chuqurroq kirib borib, ularning alohida ma'nolarini izlab topishga qaratilgan bo'lib, u obyektini to'la-to'kis anglash va parchalab o'rganishni «semantik va leksik-grammatik maydon»da amalga oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Tahlil va natijalar. Aslida komponent tahlil metodi leksika maydonida vujudga kelgan, lekin ushbu ishda komponent tahlil tamoyillarini zoomorf komponentli frazeologik birliklar ilmiy tadbiiq qilishda foydalanishga harakat qildik. Leksik birliklarga alohida ilmiy yondashuvni taklif etgan E.Kurilovich so'zning ma'nosida leksiksemantik variantlarni va qo'shimcha ma'nolarni ajratadi (birlamchi va ikkilamchi funksiyalar). Shuningdek, V.G. Gak so'zning semantik strukturasida semaning ierarxiyasiga etibor beradi. Dastlab, u B. Potening terminidan foydalanib, umumiy sema asosida arxisemani ajratadi. So'ngra u farqlovchi semalar predmetning xususiy, o'ziga xos tomonlarini anglatishini, shu asosda ularning o'xshashligi va farqlarini aniqlanishini ta'kidlab o'tadi. Quyi bosqichda potensial semalar predmetning barcha tomonlarini aks ettirib, ayrim sharoitlarda faollashadi [7]. Ingliz tilidagi "fox" zoonimini shu nuqtai nazardan tahlil qiladigan bo'lsak, uning semantik strukturasiga quyidagi leksik-semantik variantlar (LSV) lar, ya'ni semalar kirganligini ko'rishimiz mumkin [8]:

Fox

1) a wild animal of the dog family has red fur and a large bushy tail and is famous for its cunning;

2)(n) , fig–acunning or crafty (of person);

3) (a), fig – acunning, sly;

4) vt, bluff – try to out wit (smth), fool (smb);

5) archaic. A sword;

6) slang. A person esp. a woman, who is attractive, esp. sexually attractive;

7) an artificial sore;

8) in U.S. colleges: A freshman.

Ushbu ma'nolar Webster [10] va Oxford lug'atlarida ko'rib chiqildi. Endi "fox" zoonimi qatnashgan frazeologik birliklarning ayrimlarini ko'rib chiqamiz: as cunning as a fox – tulkidek ayyor. Ushbu birikmada "fox" zoonimining 3-ma'nosidagi sema, ya'ni farqlovchi sema qo'llanilgan va bu erda o'xshatishga asoslangan stilistik usuldan foydalanilgan [9].

Wolf so'zining Webster va Oxford lug'atlarida berilgan asosiy ma'nolarini ko'rib chiqaylik:

1) either of two carnivorous mammals: canis lupus, of northern regions, or CF rufus of South-western North America, related to any resembling the dogs;

2) care: the destructive larva of any various moths, beetles, or flies;

3) one that is rapacious, predatory, and fierce;

4) slang: a man given to avid amatory pursuit of woman;

5) a fierce, cruel, or greedy person;

6) a man who flirts aggressively with many women;

7) to eat much food.

Quyida "wolf" zoonimi bilan kelgan frazeologik birliklarning ayrimlari ustida to'xtalib o'tamiz: the big bad wolf – xavfli shaxs. Bu iborada ikki narsaning belgilari, ya'ni «bo'ri» va «xavfli shaxs» umumiy semalari bo'lib, "cruel" semasi aktuallashgan.

You're the big bad wolf so far as this house is concerned. [Gardner]

Cry wolf– yolg'ondan vahima ko'tarish, ishonchni yo'qotmoq. Bu iborada Ezop masalida cho'ponning yolg'ondan «bo'ri keldi!» deb baqirib, odamlarni chaqirib rohatlanganligiga ishora qilingan. Bu ibora ham "wolf" zoonimining "cruel", "greedy" kabi semalaridan kelib chiqqan. Quyidagi misolga e'tibor qarataylik:

"Come, come now Nissie", he replied in a low tone which could not carry to the scullery, "you're talking about that headache. If you're always crying wolf, wolf" we'll not be believed you when it does come to the bit. [Cronin] Eat like a

wolf– bo'ridek emoq, ishtahasi karnay bo'lmoq, Ushbu iborada "wolf" zoonimining "greedy" semasi birikishi natijasida ibora vujudga kelgan. Cat so'zining Webster va Oxford lug'atlarida berilgan ma'nolarini ko'rib chiqaylik:

1) carnivorous mammal, domesticated since early times as a catcher of rats, and mice;

2) the fur of a domestic cat;

3) a spiteful or gossiping woman;

4) any person esp. a man;

5) slang: a prostitute;

6) a term used in various games: "cat and trap", "cat in the hole";

7) chief.

Quyidagi frazeologik iboralarda "cat" zoonimining semalarini aniqlaymiz: old cat – qari mushuk; yovuz kampir. Ushbu iborada "cat" zoonimining "A spiteful or gossiping woman" semasi ifodalangan. He remembered Rose saying something about her not coming to the canteen any more. It seemed that she did not get on with the women, or something of the sort. Lot of old cats, he said to himself, with a stir of Sympathy.

Fat cat– kapitalist, «pul xaltasi». Bu iborada "sat" zoonimining "chief" semasi ifodalangan: In our country when the political bosses want to fill their campaign chest, they put up some rich man for a high office – "a fat cat" they call him- and he pays the bills and gets elected for a term of years. [Sinclair]

"Dog" zoonimi quyidagi frazeologik birliklarda qo'llanilgan: "a clever dog" – xushyor, dono; Bu iborada "dog" zoonimining "a boy or man" semasi aks ettirilgan.

He's a clever dog, isn't he? "Very clever", admitted the other. [Lewis]

A lame dog– omadsiz, baxtsiz kishi. Bu iborada "dog" zoonimining "hopelessly inferior product or creation" semasi ifodalangan:

There's enough junk in this place as it is without cluttering it up with the manuscripts of all the lame dogs you take a fancy to. [Dickens]

Try it on the dog– past joyda sinab ko'rmoq. Bu ibora teatr sohasidagi jargon hisoblanib, "yangi spektaklni mahalliy tomoshabinlarda sinab ko'rish" degan ma'noni anglatadi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, "dog" zoonimining "feet", uninteresting kabi semalaridan kelib chiqqan holda "try it on the dog" iborasi "yangi spektaklni mahalliy tomoshabinlarga ko'rsatib sinab ko'rmoq" degan ma'noni anglatgan:

The show's not in shape yet. This Dotworth isn't a real date. I know the place; played it once before, years ago. It's a dud. All we're doing, Miss Trant, is trying it on the dog. [Priestley]

Ingliz tilida «dog-cat-dog» iborasi ot sifatida «o'zicha yashaydigan, nima hoxlasa, shuni qiladigan erkin kishi» ni bildiradi. Bu ibora sifat sifatida «faqat o'zini o'ylaydigan, boshqalarga foydasi tegmaydigan» kishilarga nisbatan qo'llanadi: During the California gold rush, men had a dogeat-dog life [Makkai].

Chicken so'zining Webster va Oxford izohli lug'atlarida berilgan ma'nolarini ko'rib chiqaylik:

1) the common domestic fowl or its young;

2) any of various similar or related birds;

3) slang: a young woman;

4) afraid: timid.

Biz to'plagan materiallar ichida "chicken" zoonimi qatnashgan quyidagi frazeolog ikiboralar uchradi: be no chicken – yosh bo'lmaslik Bu ibora Dj. Swift tomonidan qo'llanilgan. Bu iborada "chicken" zoonimining "a young woman"(yoshayol) semasi ifodalangan:

Miss. I swear she's no chicken: she's on the wrong side of thirty.... [Swift]

The eldest Miss Larkins is not a chicken, for the youngest miss Larkins is not that, and the eldest must be three or four years older. [Dickens]

A spring chicken – tajribasiz kishi. Bu iborada "chicken" zoonimining "young", "afraid", "timid" kabi semalari nazarda tutilgan:

"My remotest ancestors are but spring chickens compared with these robed and stately antiques..." [Twain]

We told him something about her life "I'm no spring chicken, Bunny don't imagine it". [Sinclair]

Tame as a chicken - xonaki, qo'lga o'rgangan. Bu frazeologik birliklarda "chicken" zoonimining "afraid", "timid" semalari nazarda tutilgan. Ingliz tilida chicken bolalar tilida sleng so'z sifatida «qo'rqq» ma'nosida qo'llaniladi: The boy called him chicken. Bu so'zdan predlog yordamida fe'l yasalgan: two chicken out, uqattiq (juda) qo'rqqmoq ma'nosida ishlatiladi. Don't chicken out now. Bu zoonimik iboraning get cold feet; back out kabi sinonimlari mavjud bo'lib, ular «qo'rqqanidan sovuq ter chiqmoq», «o'zini yo'qotib qo'ymoq» ma'nolarida qo'llanadi.

Xulosa va takliflar. Zoonim komponentli frazeologik birliklarda erkak va ayol obrazlarining semantik tahlili o'ziga xos murakkablik va qiziqarli xususiyatlarga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu tahlil gender stereotiplari, madaniy tasavvurlar, ijtimoiy rollar va tilning o'ziga xos xususiyatlarini birlashtiradi. Quyida shunday tahlil asosida xulosaviy fikrlarni keltiramiz:

Zoonim komponentli frazeologizmlarda erkak va ayol obrazlari ko'pincha jamiyatdagi gender stereotiplariga mos ravishda aks etadi. Masalan, "sheryurak" iborasi erkak jasurligini, "mushuk kabi mayin" esa ayol nozikligini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu frazeologizmlarda gender stereotiplari til orqali mustahkamlanishi ko'rinadi.

Erkaklar ko'pincha kuch, jasorat, liderlik kabi xususiyatlarga ega bo'lgan hayvonlar (masalan, sher, bo'ri) bilan bog'lanadi. "Sheryurak" (jasur), "bo'ridek qudratli" kabi iboralar erkakning kuchini, qat'iyatini, o'ziga bo'lgan ishonchini ifodalaydi. Ayollar frazeologizmlarda ko'proq go'zallik, noziklik, ayyorlik yoki boshqa ba'zi hollarda esa, zaiflik kabi xususiyatlarga ega hayvonlar (masalan, mushuk, qush, tulki, qo'y) bilan bog'lanadi. "Mushukdek mayin", "kabutar kabi sadoqatli" iboralar ayolning nazokatini, sadoqatini ifodalaydi. Biroq, ayollarning ayyorligi yoki zaifligini aks ettiruvchi "tulki kabi

ayyor", "qo'y kabi yuvosh" kabi misollar ham mavjud, bu gender stereotiplarining xilma-xilligini ko'rsatadi.

Frazeologizmlar erkak va ayol obrazlariga nisbatan ijobiy va salbiy konnotatsiyalarni ham o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, "burgutdek balandparvoz" erkak jasurligiga nisbatan ijobiy ma'no kasb etsa, ayollarga nisbatan qo'llaniladigan "tovuq miya" yoki "mushukdek xudbin" iboralari salbiy ma'noni anglatishi mumkin.

Zoonimlar yordamida yaratilgan frazeologizmlar til va gender o'rtasidagi aloqani o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Til nafaqat gender stereotiplarini aks ettiradi, balki ularni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Frazeologizmlarni tadqiq etish orqali gender tenglik masalalarini muhokama qilish va stereotiplarga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi. Gender rollari va ijtimoiy qarashlar o'zgarishi bilan frazeologizmlarning ma'nolari ham o'zgarishi mumkin. Ayollarning jamiyatdagi roli ortishi bilan ularga nisbatan qo'llaniladigan ijobiy frazeologizmlar ko'payishi mumkin, shu bilan birga, ilgari mavjud bo'lgan salbiy konnotatsiyalar ham yo'qolib borishi mumkin.

Zoonim komponentli frazeologik birliklarda erkak va ayol obrazlarining semantik tahlili jamiyatdagi gender stereotiplarining til orqali aks etishini, ijtimoiy rollarni, madaniy tasavvurlarni va tilning genderga ta'sirini ko'rsatadi. Bunday tahlil gender tenglikka erishish, gender stereotiplarini o'zgartirish yo'lida muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, bu tahlil tilshunoslik va sotsiolingvistika sohalarini boyitadi.

Zoonim komponentli frazeologik birliklarning semantik tahlilidan ularning ayrim semalarining bir necha zoonimlarga xos ekanligi ma'lum bo'ladi. Masalan, industrius (mexnatsevarlik) semasi bee, ant, horse, beaver, mule, hen, donkey kabi zoonimlarda kuzatiladi, shu zoonimlar uchun industrius integral sema bo'lib, ularning har qaysisining alohida farqlovchi semalari mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1963. – С. 102-150.
2. Вафоева М.И. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва ularning структуралсемантик таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 4-20.
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: «Высшая школа», 1987. – 90 с.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент: "Университет", 1992. – Б. 125.
5. Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Тошкент: 1999, 9-бет.
6. Юсупов У. К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: «Фан», 2007. – 125 с.
7. Cristie A. Cat among the pigeons. – New York: Pocket Books, 1970. – 256p.
8. Cronin A. J. Crusader's Tomb. – London: New English Library, 1977. – 392p.
9. Smith W. Y. The Oxford Dictionary of English proverbs. – Oxford., 1936.
10. Websters New World Dictionary of The American Language. College edition. – Cleveland and N.Y., 1966. – 1724 p.